

ПРАВНИ ПОЗИЦИИ НА ЕСПЧ В КОНТЕКСТА НА ПРАВОТО НА ЗАПАЗВАНЕ НА СЕМЕЙНИЯ ЖИВОТ, ГАРАНТИРАНО С ЧЛ. 8 ОТ ЕВРОПЕЙСКАТА КОНВЕНЦИЯ

Алина Беликова

Следдипломен студент, Киивски регионален център на Националната академия
на правните науки на Украйна, Украйна
e-mail: alina.belikova@ukr.net, orcid.org/0000-0003-0785-8117

Саммари

В статията е направен научен и теоретичен анализ на правните позиции на Европейския съд по правата на човека по дела относно зачитането на семейния живот, гарантирано от чл. 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи. Авторът смята, че понятието семеен живот обхваща правоотношенията между съпрузи, родители и деца, близки роднини. Въз основа на анализа на прецедентната практика на Европейския съд по правата на човека се открояват основните му правни позиции по делата за лишаване от родителски права, отнемане на дете и отмяна на осиновяване, които играят най-съществена роля при разрешаването на семейни спорове, свързани с приложението на чл. 8 от Конвенцията. Установено е, че цитираните в статията случаи показват неоправдана и непропорционална намеса на държавните органи в упражняването на правото на зачитане на семейния живот на жалбоподателите, което не отговаря на изискванията "необходими в едно демократично общество" за постигане на такова цел; наличие на действия на държавни органи извън тяхната преценка, довели до дисбаланс между интересите на бащата и детето; недостатъчни на аргументи от страна на държавните органи за оправдаване на намесата в семейния живот, довела до прекъсване на семейните връзки; ненасочване на решенията на националния съд към защита на "правата и свободите" на детето, в резултат на което са нарушени интересите на детето. Като се вземат предвид спецификата на семейните дела, гарантирани от Конвенцията, пропорционалността на намесата на държавните органи в семейния живот, справедлив баланс между интересите на родителите и интересите на децата и правния процес на вземане на решения от държавните органи и националните съдилища трябва да се вземат предвид при уреждането на юридическите факти в семейните правоотношения. Направеният анализ позволява ни да направим изводи, че правните позиции на Европейския съд по правата на човека трябва да се вземат предвид в дейността на държавните органи, националните съдилища, други законотворчески и правотълкувателни дейности в областта на правното регулиране на семейни отношения.

Ключови думи: семейни отношения, дете, родители, държавни органи, намеса, национални съдилища, легитимна цел.

DOI <https://doi.org/10.23856/5644>

1. Въведение

Член 8 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи (наричана по-нататък Европейската конвенция, Конвенцията) провъзгласява правото на всеки на зачитане на семейния му живот. Не се допуска намеса на държавни органи при

упражняването на това право, освен когато се извършва в съответствие със закона и е необходима в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност или икономическото благосъстояние на страната, за предотвратяване на безредици или престъпления, за защита на здравето или морала или за защита на правата и свободите на други лица (*Konvenciya za zashita na pravata na choveka i osnovnite svobodi, 1950*).

Тази Конвенция е била предмет на многобройни тълкувания от Европейския съд по правата на човека (наричан по-нататък ЕСПЧ, Съдът), която осигурява, от една страна, защитата на правата на човека срещу неразумна намеса на държавата в нейния семеен живот, а от друга страна, положително задължение за осигуряване на защита срещу такава намеса.

Понятието семеен живот обхваща правоотношенията между съпрузи, родители и деца, близки роднини. В решенията си срещу Украйна ЕСПЧ посочва семейния живот като наличието на широк набор от права и задължения на родителите по отношение на възпитанието на ненавършилите пълнолетие деца и съответно упражняването на родителските права и задължения е основният елемент на тяхния семеен живот.

По-специално, правото на родителите и децата да бъдат близо един до друг представлява основен компонент на семейния живот и че мерките на националните органи за предотвратяване на това представляват намеса в правата, гарантирани от член 8 от Конвенцията (*Saviny v. Ukraine*).

Според разбирането на Съда понятието "семеен живот" включва например връзката между осиновител и осиновено дете, която по правило има същия характер като семейните отношения, защитени от член 8 от Конвенцията (*Kurochkin v. Ukraine*).

Трябва обаче да се има предвид, че концепцията на ЕСПЧ за семейния живот се основава на фактите по конкретен случай.

В решенията си съдът отбелязва конкретни социални обстоятелства, наличието на които дава основание да се признае наличието на „семеен живот“ между родители и деца. В същото време "уважението" се признава като необходима черта на семейния живот, благодарение на която семейните отношения трябва да бъдат стабилни.

Така в областта на попечителството и грижите правото на зачитане на семейния живот предполага задължението на държавните органи да предприемат необходимите и достатъчни мерки за събиране на семейството. Тези власти задължително трябва да вземат предвид, че прекъсването на семейните връзки означава лишаване на детето от неговите корени и това може да бъде оправдано само при изключителни обстоятелства (*"Saviny v. Ukraine"*).

Следователно предприемането на подходящи мерки от страна на държавата трябва да бъде обосновано и пропорционално на поставената легитимна цел, в противен случай ще се счита за намеса в семейния живот, гарантирана от чл.8 от Конвенцията.

Европейските ценности, провъзгласени от член 8 от Конвенцията, са правно изпълнени в решенията на Европейския съд по правата на човека. Всяко решение има съответна правна позиция, която се различава по принципност, универсалност и обективност.

Понятието правни позиции на ЕСПЧ, по аналогия с понятието съдебна практика, може да се разглежда в широк и тесен смисъл. В тесен смисъл правната позиция на Съда може да се счита за правна предпоставка, съдържаща се в мотивната част на решението на ЕСПЧ, която служи като правно основание (*ratio decindī*) за решението на конкретно дело и има формална и обвързваща сила. характер при решаването на подобни случаи в

бъдеще. В широк смисъл правните позиции на ЕСПЧ предполагат, че правните понятия (идеи, принципи) и правни съждения, развити от Съда в процеса на тълкуване и прилагане на Конвенцията, имат ситуационен, индивидуален характер, който: 1) са отразени в мотивите на решението на съда; 2) изразяват правна оценка на обстоятелствата по конкретен случай; 3) изпълнява функцията да аргументира общия правен извод на Съда по делото (*Slaban, 2017: 39*).

Правните позиции на Съда допринесоха значително за прилагането в законодателната практика на Украйна и правното тълкуване. Техните заключения трябва да се превърнат в правен механизъм в процеса на вземане на правни решения от държавните органи и в рамките на съответната свобода на преценка. Ето защо в тази статия са избрани правните заключения на три случая, в които може ясно да се проследи нарушението на член 8 от Конвенцията поради неоправдана намеса в семейния живот на жалбоподателяте.

2. Действия на държавни органи извън тяхната преценка, довели до дисбаланс между интересите на бащата и детето

По делото "Хънт срещу Украйна" ("Hunt v. Ukraine"), решение от 7 декември 2006 г., жалба № 31111/04 (*Hunt v. Ukraine*), жалбоподателят се оплаква по член 8 от Конвенцията за неоправдана намеса в семейния му живот във връзка с лишаването му от родителски права.

През декември 2003 г. първоинстанционният съд се произнесе в полза на М. и лишава жалбоподателя от родителските му права, мотивирайки това решение с факта, че той не е изпълнявал правилно родителските си задължения (не е участвал в отглеждането на детето, не е общувал с нея и като цяло е загубил интерес към дете). Апелативната и касационната инстанции оставиха решението на първоинстанционния съд непроменено, като се позоваха на липсата на нарушения на материалния или процесуалния закон.

ЕСПЧ счита, че лишаването от родителски права на жалбоподателя представлява намеса в неговото право по смисъла на точка 2 на член 8 Конвенция по отношение на неговия семеен живот, който е гарантиран от параграф 1 на този член.

В този делото Правителството се съгласи, че лишаването от родителски права на жалбоподателя може да представлява намеса в семейния му живот, но че такава намеса е оправдана и пропорционална, тъй като е извършена в съответствие със закона (по-специално членове 70 и 71 от Кодекса за брака и семейството на Украйна) и с цел защита на правата на други лица. Признавайки сериозността на подобна намеса, правителството твърди, че прекратяването на родителските права е оправдано от интересите на детето и че тези интереси трябва да имат предимство пред родители.

Следователно, според правителството, такава намеса е била необходима в едно демократично общество и държавните органи са действали в рамките на своята преценка.

Според Съда решенията на националните съдилища наистина са били насочени към защита на "правата и свободите" на детето и са имали легитимна цел по смисъла на член 8, параграф 2 от Конвенцията.

В същото време Съдът отбелязва, че националните юрисдикции са компетентни в този случай съдилищата взеха предвид само доводите, представени от майката на детето и други свидетели от нейно име, според които жалбоподателят губи интерес към своя син Съдът не се съмнява, че подобни аргументи могат да бъдат правилни. Въпреки това, като се вземе предвид установената практика на Съда, че член 8 включва имплицитни

процедурни изисквания, е необходимо да се определи дали жалбоподателят е участвал в процеса на вземане на решение като цяло до степента, която е достатъчна, за да осигури необходимата защита на неговите интереси, съобразени с конкретните фактически обстоятелства по делото, както и важността на взетите решения.

Тези въпроси, както съгласно националното законодателство, така и в оспорваното производство, трябваше да се основават на оценка на личността и поведението на жалбоподателя. Според Съда е доста трудно да се определи до каква степен националните съдилища биха могли да направят такава оценка, без да са изслушали лично жалбоподателя или, поне предвид обстоятелствата по делото, без да получат информация от жалбоподателя лично относно неговото зрение на събития и отношения със сина му и М. с помощта на международни договори за правна помощ.

Освен това националните съдилища не му придадоха значение фактът, че жалбоподателят се е опитал да види сина си през юни 2003 г., но не е могъл да го направи поради забраната за влизане на територията на Украйна. Също така, първоинстанционният съд не е изслушал свидетеля по искане на жалбоподателя, а съдилищата от по-горни инстанции не са реагирали на оплакванията на жалбоподателя относно подобни действия на районния съд.

По този начин Съдът заключава, че жалбоподателят не е участвал в производството, в резултат на което са взети решения, до степента, достатъчна да гарантира защитата на интересите му, и че държавните органи са превишили границите на своето право на преценка и не са осигурили баланс между интересите на жалбоподателят и други лица.

Това решение на Съда гласи, че в случая са нарушени правата на жалбоподателя, гарантирани от член 8 от Конвенцията (*Hunt v. Ukraine*).

3. Недостатъчни на аргументи от страна на държавните органи за оправдание намеса в семейния живот, довела до прекъсване на семейните връзки

По делото "Saviny срещу Украйна" ("*Saviny v. Ukraine*"), решение от 18 декември 2008 г. (жалба № 39948/06) ("*Saviny v. Ukraine*") жалбоподателите, които са слепи от детството и имат седем деца, се оплакват по член 8 от Конвенцията за неоправдана намеса в семейния им живот във връзка с подбора на деца.

От обстоятелствата по делото е известно, че през февруари 1998 г. четири от децата на жалбоподателите са прехвърлени под попечителството на държавата поради невъзможността им да осигурят подходящи грижи и възпитание. През декември 2004 г. първоинстанционният съд взе решение за отнемане на децата и поставянето им под държавно настойничество.

Жалбоподателите обжалват това съдебно решение, като се позовават на факта, че неуспехът им да осигурят по-добри условия за децата си се обяснява само с факта, че са незрящи. Те твърдят, че като хора с увреждания са дискриминирани и подчертаха, че вместо да отнемат децата им, държавните органи е трябвало да осигурят необходимата помощ на семейството.

На 14 февруари 2005 г. Апелативният съд отказва да удовлетвори жалбата на жалбоподателите, като в решението отбелязва: "...този фактът, че ответниците са с увредено зрение, за установените обстоятелства не се отразява на изводите на съда. Жалбоподателите не са доказали, че държавните органи и местните власти създават дискриминационни условия за живот на семейството на жалбоподателите. Напротив, според материалите по делото държавни и други органи, в рамките на правомощията си

взеха ефективни мерки в помощ на семейството подсъдими." (точка 26 от решението) ("*Saviny v. Ukraine*").

На 22 март 2006 г. Върховният съд на Украйна също отказа да удовлетвори касационната жалба, оставяйки решенията на предходните инстанции непроменени. Впоследствие през юни 2006 година съдебното решение е изпълнено.

В този делото Съдът подчертава, че правото на родителите и децата да бъдат близо един до друг представлява основен компонент на семейния живот и че мерките, предприети от националните власти за предотвратяване на това, представляват намеса в правата, гарантирани от член 8. Такава намеса е нарушение на тази разпоредба, ако е извършено не е "съгласно закона", не отговаря на легитимните цели, изброени в параграф 2 на член 8, и не може да се счита за "необходимо в едно демократично общество".

Съдът подчертава, че въпреки че националните власти дадена е известна свобода на преценка при решаването на въпроси за установяване на държавно настойничество над дете, те трябва да вземат предвид че прекъсването на семейните връзки означава лишаване на детето от неа корени и това може да бъде оправдано само при изключителни обстоятелства. Поради това съответното решение трябва да бъде подкрепено с достатъчно убедителни и претеглени аргументи, за да защити интересите на детето, а ответната държава е тази, която трябва да направи задълбочен анализ на възможните последици от предложената мярка за попечителство за родителите и детето.

Самият факт, че едно дете може да бъде настанено в среда, по-благоприятна за отглеждането му, не оправдава принудителното му отделяне от родителите му. Такава мярка не може да бъде оправдана само с позоваване на ненадеждността на ситуацията, тъй като подобни проблеми могат да бъдат решени с помощта на по-малко радикални средства, без да се прибегва до разделяне на семейството, например чрез предоставяне на целенасочена финансова подкрепа и социално консултиране.

Във всеки случай, прехвърляне на детето на държавна грижа обикновено трябва да се разглежда като временна мярка, чието прилагане трябва спрете веднага, когато обстоятелствата позволяват. Следователно подобна мярка не може да бъде разрешена без предварително разглеждане възможни алтернативни мерки и трябва да бъдат оценени в контекста на положителното задължение на държавата да предприеме балансиращи и последователни мерки за насърчаване на събирането на децата с техните биологични родители, като се грижи за постигането на тази цел да им се даде възможност да поддържат редовен контакт помежду си и, ако е възможно, предотвратяване на разделянето на братя и сестри.

Въпреки че правителството се съгласи, че има намеса в закона жалбоподатели за зачитане на семейния живот, но твърдят, че това е намеса е извършено по предвидения от закона ред (на основание чл. 170 от Семейния кодекс на Украйна), то е имало законна цел – защита интересите на децата и е пропорционална.

В този делото Съдът признава, че мотивите на националните власти несъмнено са били подходящи за вземане на съответното решение. Но преценявайки дали и те са достатъчни, Съдът поставя под съмнение адекватността на съответната доказателствена база за извода, че материално-битовите условия на децата са наистина опасни за живота и здравето им.

По-специално, няколко конкретни заключения се основават единствено на доклади, изготвени от представители на съответните градски служби въз основа на резултатите от индивидуални, несистематични проверки на жилището на жалбоподателите. В същото време националните съдилища не разглеждат никакви доказателства, които да

потвърждават информацията за невъзможността на жалбоподателите да подобрят своите материални и жизнени условия.

Съдът отбелязва още, че на нито един етап от производството в случая съдиите не са изслушали децата и в резултат на решението за отнемане на децата от техните родители, те не само бяха отделени от семействата си, но и настанени в различни институции, което затруднява поддържането на редовни връзки.

По този начин Съдът заключи, че въпреки уместността на аргументите, използвани от националните власти, за да обосноват решението си да отнемат децата от родителите им, тези аргументи не са достатъчни, за да обосноват такава сериозна намеса в семейния живот на жалбоподателите ("*Saviny v. Ukraine*").

4. Непропорционалност на намесата на държавните органи спрямо легитимната ѝ цел, довела до нарушаване на правото на зачитане на семейния живот

По делото "Курочкин срещу Украйна" ("*Kurochkin v. Ukraine*"), решение от 20 май 2010 г. (жалба № 42276/08) ("*Kurochkin v. Ukraine*"), заключенията на националните съдилища относно анулирането на осиновяването на В. Г. не съответства на легитимната цел да приеме участието на жалбоподателя в отглеждането на детето, което води до намеса в правото на зачитане на семейния живот, гарантирано от чл. 8 от Конвенцията.

Въз основа на обстоятелствата по делото, Съдът отбелязва, че за разлика от повечето дела за попечителство над дете, отмяната на осиновяването на момчето от жалбоподателя и решението за прехвърляне на детето под попечителство не са били мотивирани от невъзможността на жалбоподателя да се грижи за момчето поради на неговото физическо състояние или психическо заболяване или неговото агресивно и обидно поведение. Това решение е взето въз основа на заключението на националните съдилища, че жалбоподателят не е упражнявал власт над детето и не е демонстрирал способността си да осигури правилното му възпитание.

В този делото Съдът подчертава, че назначаването на жалбоподателя за настойник на В.Г. не може да се приравни с осиновяването, което съгласно член 232 от Семейния кодекс на Украйна предоставя на осиновителя и осиновеното дете същите права и им налага същите задължения, които съществуват по отношение на биологичните родители и техните деца.

В същото време Съдът припомня, че връзката между осиновителя и осиновеното дете по правило е от същото естество като семейната връзка, защитена от член 8 от Конвенцията, и такава връзка произтича от законно и искрено осиновяването може да се счита за достатъчно условие за прилагане към тях на същите гаранции за защита, които член 8 от Конвенцията предвижда за семейния живот.

Намесата в правото на зачитане на семейния живот представлява нарушение на член 8, ако не е "в съответствие със закона", няма една или повече от законните цели, посочени в член 8, параграф 2, и не е "необходими в едно демократично общество" за постигане на такава цел или цели. Необходимостта от интервенцията означава, че тя съответства на неотложна социална нужда и по-специално е пропорционална на поставената легитимна цел.

Изразът "в съответствие със закона" в параграф 2 на член 8 изисква, на първо място, съответната мярка да бъде предвидена по определен начин от националното законодателство; то се отнася и до качеството на въпросния закон и изисква той да

отговаря на принципа на правовата държава и да бъде достъпен за съответното лице, което по-специално трябва да може да предвиди последствията за себе си.

В този делото правителството твърди, че оспорваното решение се основава на разпоредбите на Семейния кодекс на Украйна (параграфи 1 и 3 от първата част на член 238) и че е прието в най-добрия интерес на детето – по-специално, с цел осигуряване на правилното родителско възпитание на В.Г. Обобщавайки, Правителството отбелязва, че има достатъчно и подходящи основания за решението за отмяна на осиновяването.

При разглеждането на делото за анулиране на осиновяване националните съдилища се позовават на аргументите на националните власти относно фактите за нападенията на В.Г. на осиновителката, показания на свидетели и училищната му характеристика, сочещи агресивното поведение на В.Г. Въз основа на тези съображения съдилищата намират за невъзможно съвместното съжителство на К. и В.Г. едно семейство. Въпреки че в деня на осиновяването от националния съд на решението за отмяна на осиновяването на момчето, жалбоподателят и К. вече са били разведени и не са живели в едно семейство.

Освен това националните съдилища са отбелязали, че отмяната на осиновяването също може да се счита за санкция, приложена към В.Г. за лошото му поведение. Но според Съда това не се явява подходящо оправдание за прилагането на подобна мярка, която води до разделяне на формираната семейна единица.

Фактите по настоящия делото не показват, че националните власти са извършили внимателен анализ на възможните последици за бъдещото благосъстояние на детето сираче от отмяна на осиновяването и не са проучили други, по-леки алтернативни мерки, които бяха могли гарантира, че твърдените недостатъци са отстранени в образованието и развитието на В.Г. и държавата, изпълняваща задължението си да запази единството на семейството. Вместо това националните власти поставят тежестта на доказване върху жалбоподателя, като поставят условие осиновяването да не бъде анулирано – той трябва да докаже способността си да въздейства надлежно и да възпитава момчето, въпреки факта, че и жалбоподателката, и момчето желаят да продължат да живеят като семейство.

Освен това Съдът отбелязва, че след анулирането на осиновяването и решението за прехвърляне на момчето под попечителство, то продължава да живее с жалбоподателя. Няколко месеца след отмяната на осиновяването органът по настойничеството назначава настойник на жалбоподателката В.Г., като му възлага да осигури "защита на правата и имуществените интереси на детето", както и "финансова подкрепа и постоянна грижа за отглеждането на момчето и неговото физическо и личностно развитие." Тези по-нататъшни действия изглежда не потвърждават заключенията на националните съдилища относно неспособността на жалбоподателя да осигури отглеждането на В.Г. в семейна среда.

Горноизложеното потвърждава, че изводите на националните съдилища, мотивирали отмяната на осиновяването на В.Г. от жалбоподателя, не са били подкрепени от релевантни и достатъчни основания, които да оправдаят такава намеса в семейния живот на жалбоподателя.

Поради това, въпреки свободата на преценка, предоставена на националните власти, Съдът признава, че намесата не е била пропорционална на легитимната цел и не може да се счита за "необходима в едно демократично общество" по смисъла на параграф 2 на член 8 от Конвенцията (*Kurochkin v. Ukraine*).

5. Заключение

Цитираните правни положения на решенията на Европейския съд по правата на човека по граждански производства относно семейни отношения съдържат факти за нарушения на чл. 8 от Конвенцията.

В решенията си Съдът разрешава въпроса за "правото на зачитане на семейния живот" въз основа на фактите, разгледани във всеки конкретен случай. Заслужава да се подчертаят основните тези на Съда, които са от най-голям интерес и значение при прилагането на практиката на ЕКПЧ в законотворческата дейност на националните органи, по-специално: правото на родителите и децата да бъдат близо един до друг е основен компонент на семейния живот; прекъсване на семейните връзки означава лишаване на детето от корените, разделяне на семейството и т.н.

В редица разглеждани от Съда дела може да се проследи неоправдана и несъразмерна намеса на държавните органи в упражняването на правото на зачитане на семейния живот на жалбоподателите, което не отговаря на изискванията „необходими в едно демократично общество“ за постигнете такава цел; наличие на действия на държавни органи извън тяхната преценка, довели до дисбаланс между интересите на бащата и детето; недостатъчни на аргументи от страна на държавните органи за оправдаване на намесата в семейния живот, довела до прекъсване на семейните връзки; ненасочване на решенията на националния съд към защита на "правата и свободите" на детето, в резултат на което са нарушени интересите на детето. За тази цел съдържанието на статията е изградено на базата на три раздела, които съдържат основните положения от правните позиции на Съда в областта на семейния живот.

Съдът многократно подчертава, че неговата задача не е да замества националните органи при изпълнение на техните задължения, а да проверява съответствието на решенията, взети от тези органи в рамките на правото им на свобода на преценка, с Конвенцията.

Като цяло Съдът формулира правни позиции при разглеждането на делата в контекста на правото на зачитане на семейния живот. Следователно, според позицията на Съда, можем да заявим например, че трябва да има справедлив баланс между интересите на детето и интересите на родителите; пропорционалността на намесата на държавните органи в семейния живот, както и наличието на подходящ процес на вземане на решения от държавните органи (националните съдилища) трябва да бъдат справедливи и в състояние да осигурят адекватна защита на интересите, както се изисква от член 8 от Конвенция.

По този начин правните позиции на Европейския съд по правата на човека в горепосочените случаи трябва да бъдат взети предвид при определяне на основните насоки на развитие на националната правна система, в дейността на държавните органи, други законотворчески и тълкувателни дейности в областта на правното регулиране на семейните отношения.

References

1. *Konvencija za zashita na pravata na choveka i osnovnite svobodi (1950) [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.*
2. *"Kurochkin sreshu Ukrajna": Reshenie na Evropejskiya sd po pravata na choveka ot 20 maj 2010 godina (zhalba № 42276/08) ["Kurochkin v. Ukraine": decision of the European Court on*

Human Rights, dated May 20, 2010 (application no. 42276/08)]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_841#Text [in Ukrainian].

3. "Savin sreshu Ukrajna" : Reshenie na Evropejskiya sd po pravata na choveka ot 18 dekemvri 2008 godina (zhalba № 39948/06) ["Savin v. Ukraine": decision of the European Court on Human Rights, dated December 18, 2008 (application no. 39948/06)]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text [in Ukrainian].

4. Slaban M.M. (2017). *Pravni pozicii na Evropejskiya sd po pravata na choveka otnosno pravoto na zachitane na semejniya zhihot (obshoteoretichen aspekt). Disertaciya za poluchavane na nauchna stepen kandidat na yuridicheskite nauki [Legal positions of the European Court of Human Rights regarding the right to respect for family life (general theoretical aspect). Dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Lviv. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-29.pdf> [in Ukrainian].*

5. "Hant sreshu Ukrajna" : Reshenie na Evropejskiya sd po pravata na choveka ot 7 dekemvri 2006 godina (zhalba № 31111/04) ["Hunt v. Ukraine": decision of the European Court on Human Rights, dated December 18, 2008 (application no. 31111/04)]. zakon.rada.gov.ua Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text [in Ukrainian].